

ինձմէ զայն առնելով եւ իր գերբին մէջ գոհունակութիւն յայտնած է որ թոյլատուած չէ ինձ Տերոյնց Պատուելիին գանկը բանալ, իմանալու համար ուղեղին ծանրութեան կշիռը, զոր անկասկած սովորականէն աւելի պիտի գտնայի, ինչպէս գտած են ատենօք Պիշարինը եւ ուրիշ մեծանուն գիտուններունը:

* * *

Ս. Կարապետի փողոցին բերանը կը բնակէր նաեւ ծանօթ Պուէտ Սաչատուր Պատուելին Միսաքեան, որ 25 տարի շարունակ ապրած է Բարիզ, եւ ուրիշ գրած է իւր «Տֆնուրիւնի Հայրենասէրի»-ն, «Նշանի Ժամանակի»-ն, «Ի ծնէ կուրաց Դաստիարակութիւնը», «Քալուր»-ը, որոնք հրատարակուած են Կ. Պոլսոյ «Մասիս» եւ Բարիզի «Փարիզ» թերթերուն մէջ: Խ. Պ. Միսաքեան «Ծաղկոցաձոր» անուն թերթ մը պիտի հրատարակէր Բարիզէն 1866ին, բայց անոր յայտարարութիւնը միայն լոյս տեսաւ:

Միսաքեան 1873—1875 թուականներուն Ս. Սաչի վարժարանը Հայերէնի եւ Փրանսերէնի դրազիտութեան դասատու եղաւ մեզի, մեռաւ 80 տարեկան 1891ին եւ թաղուեցաւ Իւսկիւտարի Ազգ. Գերեզմանատունը: Յարուութիւն Մըմբեան ասոր կենսագրութիւնն ալ 1906ին հրատարակեց, Տերոյնցի վրայ գրածը տպագրութեան յանձնելէ երկու տարի առաջ:

* * *

Ս. Կարապետի Եկեղեցիէն քիչ հեռու կը գտնուէր Գուրեաններու տունը, ուր մեռաւ բանաստեղծ Պետրոսը 1872ին եւ երկու տարի յետոյ ալ եղբայրը՝ Յարութիւն: Երկուքն ալ թաղուած են Իւսկիւտար:

Արտակարգ հանդէսով կատարուած է Պետրոս Գուրեանի յուղարկաւորութիւնը, որուն նախագահած է Յովհաննէս Եպ. Սեթեան եւ թատերատէր Յակոբ Վարդուկանի նուագախումբն ալ մահերգութիւններ եղանակելով առաջնորդած է զայն իւր վերջին քնարանը:

Տղայ էի՝ բայց ներկայ եղած եմ այդ մեծահանգէս յուղարկաւորութեան որու մասին ունիմ գրուած մը 1900ին⁶⁴:

* * *

Եէնիմահալլէ թաղին Հայութիւնը հաստատած է բարենպաստակ բազմաթիւ ընկերութիւններ, Դպրոցատէր, Ազգատատէր, Աւ-

⁶⁴ Հանդէս Ամսօրեայ, 1900, էջ 177—178:

սումնական, Խնայողական եւ Գրասիրաց՝ որ Տերոյնցի թարգմանած ձօյնի Քաղաքաւարութիւնը տպագրելու տուած է 1842—1843՝ Օրթաղի Արատեան Տպարանին մէջ. այս Ընկերութիւնը եւ նման ուրիշներ զժրատարար երկար կեանք չեն ունեցած:

Ս. Կարապետ Եկեղեցիին ունեցած է թէ չին ատներ եւ թէ՛ նոր ժամանակներու մէջ շատ քահանայներ, որոնցմէ յիշատակելիները գիտենք թէ էին՝ ինչպէս գրած եմ արդէն, Տ. Մեսրոպ Պաղտատեան, Տ. Թաղէոս Լուսինեան եւ Տ. Սորէն Փէհլիվանեան, զոր ձանչցած եմ իբրեւ կարող եկեղեցական եւ լաւ բեմբասաց:

Այս Քահանայներուն հետ կը պաշտօնավարէր՝ Սարը (Գեղին) կոչուած, Եկեղեցւոյ անուանակիր Տէր Կարապետ Վանցեցի: Սա ծայր աստիճանի կատակարան ու վարպետ բառախաղ շինող անձ մ'էր, բաւական հմտութիւն ունեցող եկեղեցական մը, որ վախճանեցաւ 85 տարեկան հասակին 1895ին: Դարմանած եմ զինքը իւր վերջին հիւանդութեան ժամանակ. մահուանը նախընթաց օրը քովի էի դարձեալ, երբ բժշկական քննութիւնն իր վրայ կը կատարէի, յանկարծ ինձ հարցուց՝ թէ «արդեօք այլ եւս յոյս կտրա՞ծ եմ իրմէն»: «Ի՞նչ կ'ըսէք Տէր Հայր» խօսքս հարկ սկսած էի, եւ ահա, «Որդեակ, մահ ո՛չ իմացեալ մահ է, մահ իմացեալ անմահութիւն է» ըսաւ՝ եւ լռեց ու լռեց...:

(Շարունակելի:) ԴԿՏ. ՎԱՀՐԱՄ Յ. ԹՈՐԳՈՍԵԱՆ

— 100 —

ԽՆԴԱՏՈՒՐ ԽՆԴՊԵԿ ԵՐԷՅ ԿԵՓԵՑԻ
ՏԱՂԱՍԵՑ (1610—1686)
 (ԱՌԹԻՒ ՄԱՀՈՒԱՆ 250ԵՐՈՐԳ ՏԱՐԵԴԱՐՁԻՆ)

Ասեմ ըզբանածին միտքն Սիրալոյն
 Գովեմ գերանաչորս ձեռքն Լիճալոյն.
 Չարմանամ ընդ բարբառ օրհնեալ բերանոյն.
 Գոհութիւն յարգուարճ զարգարողին զնոյն:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱՅԱՅԻ

Իբրեւ գրիչ, ծաղկող, կազմող, բանաստեղծ եւ ուսուցիչ անուանի եղած է Սաչատուր Սասայէկ իւր դարուն. ունեցած է տուկուն գործունէութիւն, եղած է արդիւնաւոր եւ հնձած ժամանակիցներու շնորհակալիքն եւ զրուատիքը: Այդ «մեծի առն իմաստնոյ» մահուան 250երորդ տարեկարձը, որ պիտի

բարբուր տարուոյս Հոկտեմբեր 29ին, կը թեւադրէ ինձ հիւսել անոր համառօտ կենսաւորութիւնը այս երկրորդ անգամ¹, այս նուագաւելի ճոխ տեղեկութիւններով, ներկայացնելով նաեւ երկու ողբախառն տաղեր, նուիրուած առթիւ մահուան՝ անոր յիշատակին:

«Սաչատուր երէց Կաֆայի, որ մականուամբ Սասայէկ ասի²» ծնած է ի Կաֆայ Սրբիմ թերակղզւոյ, 1610ին³: Անոր ծնողաց անուններն են՝ մահտեսի Անդրէաս⁴ եւ մահտեսի Սանուս⁵: Սասայէկ ունեցած է եղբայրներ եւ քոյրեր⁶, որոնք չեն յիշատակուած յանուանէ: 1636ին կը ներկայանայ Սասայէկ «Նորաջան դեռաբոյս պատանեակ⁷»: 1642ին կ'անուանուի «Սասայէկ գղերիկոս⁸» եւ «Սասայէկ զպեր⁹»: Այս թուականէն ետքը կ'ընդունի քահանայական ձեռնադրութիւնը, իբրեւ մոնսնացեալ երէց: 1653ին կը յիշէ, թէ ունի մանչ զաւակ մ'եւ դուստրներ¹⁰:

Սասայէկ ուսած է առ ոտս տէր Յովհաննէս քահանայի¹¹, որ աշակերտն էր «ալեօք ծերացեալ իմաստասէր եւ կորովամիտ եւ հանճարեղ տէր Մկրտիչ քահանայի¹²»: Գրչութեան արուեստին համար ուսուցիչ ունեցած է Գալուստ սարկաւազը¹³:

Սասայէկ իւր գործունէութեան շրջանը սկսած է ի Կաֆայ. ժամանակ մը գտնուած է ի Ղարասու: 1664էն ետքը կը գտնենք զինքը Կ. Պոլսոյ, ուր իւր բնակութիւնն ունեցած է ի Ս. Գէորգ (Սուլումանաստիւր): Հոս էր մահը, հաւանօրէն իբրեւ երէց տեղւոյն Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ:

¹ Հ. Մ. Պոտուրեանի խմբագրութեամբ լոյս տեսած հաւաքածոյ հրատարակութեան մէջ, Գիցաւան, Գրք. Ա., Պուրէշ 1923: էջ 138—142 տուած եմ յօդուած մը «Սաչատուր Սասայէկ երէց Կաֆայի» խորագրոյ տակ:

² Մաղիկ, 1890, Թ. 27:
³ Սաչ. Սասայէկ վախճանած է 1686ին ԿՁամեայ (Յովհ. Կաֆայեցի):
⁴ Ձեռ. էջմ. 1558: Երեւան, Պետ. Թանգ., Թ. 25:
⁵ Երեւան, Պետ. Թանգարան, Թ. 25:
⁶ Անդ.:
⁷ Երեւան, Պետ. Թանգ., Թ. 13:
⁸ Անդ., Թ. 395, 110 ա:
⁹ Անդ.:
¹⁰ Անդ., Թ. 25: Նոյն Թանգարանի Թ. 431 գրիչը՝ Գէորգ երէց կը գրէ. «Յիշատակ է սուրբ Սորհրդատեստր Մարիամիմ, հօրն Սասայէկ քահանային, որու ոյն Նուրպիքէին ի գուռն Ս. Աստուածածանին» (1709): Ղազարին եւ փեսին Վարդանին. թիւն ՌձՄԸ» (1709): ասիկ կը տեսնուի թէ Սասայէկի դուստրներն են Ղազար: Մարիամ, իսկ թոռնիկներն՝ Նուրպիքա եւ Ղազար:
¹¹ էջմ. 1558: Երեւան, Պետ. Թանգ., Թ. 25:
¹² Երեւան, Պետ. Թանգ., Թ. 13:
¹³ Անդ.:

1682ին կ'անուանուի Սասայէկ «Ճերունի քահանայ», բայց տակաւին իբրեւ «ծաղկող եւ կազմող»: Այժմ նա արդէն 72 տարեկան էր: Կը վախճանի 1686, Հոկտեմբեր 29ին, 76 տարեկան հասակին մէջ: Իր մահը ընդհանուր սուղ կը պատճառէ քաղաքացիներուն: Մահը կը պատճառուի Յովհաննէս եւ Սիկոյրան արտասուախառն Յովհաննէս եւ Սիկոյրան Կաֆայիները: Անոնց հիւսած ողբերը կը հրատարակեմ ի վերջ գրութեանս:

Սասայէկ երէց գործած է իբրեւ ուսուցիչ, գրիչ, ծաղկող եւ կազմող: Բազմաթիւ են ձեւապիւրքը, որոնք անցած են իր ձեռքէն. մասի մը օրինակողն եղած է, ուրիշներ ծաղկած է եւ դարձեալ մաս մը կազմած է եւ նորոգած: Եւ դարձեալ կը բերեմ հոս համառօտիւ այն յիշատակարաններն եւ յիշատակագրութիւնները, որոնք արդիւնքն են իր գրչին:

ա. 1636. այս թուին իւր ուսուցիչն «տէր Յովհաննէս մելանաւորն» կ'օրինակէ Յայտմաւորը մը ի ինքոյ մահտեսի Գրիգորի ի մաւորը մը ի ինքոյ մահտեսի Ս. Նիկողայոս Կաֆայ, «ընդ հովանեաւ Ս. Նիկողայոս Կաֆայ, «ընդ հայրապետին»: Յիշատակարանին բազահաս հայրապետին»: Յիշատակարանին վերջը կ'ըսուի (հաւանօրէն Սասայէկի գրչէն). «Դարձեալ յիշեալիք ի Քրիստոս զյուսուցիչն «Դարձեալ յիշեալիք ի Քրիստոս զյուսուցիչն: իմ գիտլուստ սարկաւազն, որ գղերս ուսուցչ: ... (Աստուած ողորմի ասացէք) նաեւ աշխատողաց եւ ծաղկողիս Սասայէկ նորաջան, դեռաբոյս պատանեակիս եւ թղթիս կոկողին¹⁴»: Թ. 1643ին կ'օրինակէ Սասայէկ Ներսէս Ծնորճալոյ Յիսուս որդին¹⁵. Ընդարձակ 52 տողեան Յիշատակարանին կարեւոր տողերն են.

«Ի նորաջան գրչէս ինդրի,
 Մի մեղադրել ինձ ծաղկալի.
 Զի չեմ հմուտ այսմ արհեստի,
 Այլ զի անվարժ ի չափ տաղի,
 Ոտանաւոր ի հանդիսի,
 Նորոգ բանիւ աստ ի կարգի,
 Կարճ ի կարճոյ համառօտի:
 Թուականս Հայոցս հազարի,
 Նրսուն 'ւ երկու թիւ յաւելի.
 Աւարտեցաք յայս նահանգի,
 Հոնաց երկրիս Ղարասուի.
 Նաեւ առ ոտս սուրբ Աւգոստոսի,
 Քսան եւ ութն աւգոստոսի:
 Ի դառնապոյն ժամանակի,
 Մահմէտ Քարայ թաթար խանի.
 Պատճառելով ինչ պատճառի,

¹⁴ Երեւան, Պետ. Թանգ., Թ. 13:
¹⁵ էջմ. 1558 (= Կար. 1495):

թիւնը. հնութեան տեսակէտէ ցեղային խա-
 ւերը կը դասաւորուին, ուր Սուբարուն կը
 ներկայանայ իբր նախաբնակ ժողովուրդ Հա-
 յաստանի, կը խօսի անոր մարդախօսական
 տիպին եւ մշակութային զարգացման աստի-
 ճանի մասին: Ասոր կը յաջորդէ հնդեւրոպա-
 ցիներու ներարշաւը Առաջաւոր Ասիա, ուր
 Խարրի-Միտանիները կը տիրանան Հայաս-
 տանի եւ հիւսիսային Միջագետքի, կը կող-
 մեն մեծ պետութիւն: Միտանիներու ցեղը,
 որ կը նոյնացուի պատմական Մարերու հետ,
 ըստ հեղինակին չանհետանար Հայաստանի
 թափաքարեմէն. անկէ կը սեռին քանի մը նա-
 խարարութիւններ, այսպէս՝ Մուրացան Կամ
 Մարաց Տէր, Մարդ Կամ Մարդպետութիւն,
 Ամատունի, Մանդակունի, մինչ Արծրունի-
 ները Ազնիքի իշխանական զարմէն ծաղում
 կ'առնեն: Միտանիներէն վերջ կրկին արշաւ
 մը կ'ըլլայ Հայաստանի վրայ, եւ այս անգամ
 հայկական բարձրագաւորը կը բռնեն Մուք-
 Մուշը, որոնց անունակոչութիւնը դեռ պա-
 հուած է Տարօնի մայրաքաղաքին մէջ. ասոնք
 եւս կը համարուին հնդեւրոպական եւ ցեղա-

կից Փոխազգայններու: Ըստ հեղինակին Հա-
 յաստանի մէջ իսկ կը կազմուի յընթաց ու-
 բարտական պետութիւնն ու ժողովուրդը,
 որուն իշխանութիւնը կը կործանի արեւմտեան
 մարդին վրայ սպասող Փոխազ-Արմէններէ
 (էջ 276): Երկրորդ մասին մէջ կը պարզուի
 Խարրի-Միտանիներու պատմութիւնը (էջ
 287—468), որուն կը կցուի E. Weidnerի Po-
 litische Dokumente aus Kleinasien դործքին
 հայերէն թարգմանութիւնը Ա. Խաչատրեա-
 նէն: Երկրի համառօտութիւնը ուսուերէն լե-
 զուով կը փակէ հատորս:

Աշխատութեանս ընդգրկած շրջանը Հա-
 յաստանի պատմութեան ամէնէն մթին ժա-
 մանակն է, ուր շատ բան կայ քննելի, շատ
 բան լուսարանութեան կարօտ, ուստի իրա-
 ւացի սխալի չըլլար պահանջել այդ շրջանի
 կատարեալ պատմութիւն մը. Խաչատրեանի
 դործքն ալ այս տեսակէտէ փորձ մը պէտք է
 նկատել, ինչպէս կ'անուանէ արդէն Յ. Զօ-
 բեան եւ պէտք է ըսենք թէ՛ համեմատարար
 յաջող փորձ մը:

Հ. Պ. Ե.

Resumé der wichtigsten Abhandlungen.

Elisäus Vardapet und seine Geschichte des Ar-
 menischen Krieges. Eine literarisch-histo-
 rische Untersuchung. Von P. N. Akinian.
 (13. Fortsetzung.) Sp. 193—251.

§ 45. Die politische Atmosphäre am
 Vorabend des Armenischen Krieges (570).
 — Obwohl im Jahre 562 der Friede zwischen
 Persien und Römerreich geschlossen wurde
 und die christlichen Kirchen im Perserreich
 in manchen Hinsichten Bewegungsfreiheit er-
 hielt, konnte doch der persische Hof von
 dem Verdachte nicht loswerden, den er gegen
 die Unzuverlässigkeit der christlichen Ele-
 mente, insbesondere aber der an Byzanz be-
 grenzten Provinzen hegte. Armenien, Geor-
 gien und Albanien in ihrer Gesamtheit christ-
 lich, pflegten mit dem Westen kulturelle Be-
 ziehungen und sahen im Kaiser den christ-
 lichen Herrscher. Diese Bedenken des persi-
 schen Hofes gewannen an Ernst, als Justi-
 nus II. den Thron bestieg und mit aller Nach-
 sicht sich daran schickte, die Grenzen gegen
 Persien zu befestigen, das Armeewesen zu

reorganisieren, die Finanz zu erhöhen und
 mit den Persien feindlich gesinnten Türken
 ein Geheimbündnis einzugehen. Die Gefahr
 eines neuen Krieges war nahe. Die alten
 Pläne, die christlichen Elemente an der
 Grenze vom Einflusse des Kaisers loszulösen
 und zum Mazdaismus zu gewinnen, wurden
 von neuem auf den Tisch gelegt. Armenien
 mußte zwangsweise zur Reichsreligion be-
 kehrt werden.

§ 46. Die Beweggründe des armenischen
 Krieges. — Als im Jahre 572 die armeni-
 schen Flüchtlinge in Konstantinopel an-
 kamen, erzählten sie dem Publikum, daß sie
 von den Persern mißhandelt und in Reli-
 gionssachen verfolgt wurden, deshalb sie sich
 gezwungen fühlten, sich gegen den König
 aufzulehnen und sich dem Kaiser zu unter-
 werfen. Johannes von Ephesus, der die Aus-
 sagen der Flüchtlinge in seiner Kirchen-
 geschichte ausführlich niedergeschrieben hat,
 führt unter anderem an, daß der König be-
 fohlen hatte, in Armenien auch einen Feuer-

tempel zu errichten, was die christliche Be-
 völkerung besonders erregt habe. Nöldeke
 und E. Stein sehen in den Aussagen der
 Flüchtlinge getarnte Tendenzen, die politi-
 schen Gründe des Aufstandes mit dem Kul-
 turkampf zu maskieren. Die Errichtung eines
 Feuertempels, der zu den religiösen Bedürf-
 nissen der Perser in einem dem Reiche ein-
 verleibten Lande dienen sollte, konnte und
 dürfte nicht als ein antichristliches Vorgehen
 betrachtet werden. So wie die Christen in den
 persischen Provinzen ihre Bethäuser hatten,
 ebenso sollten die Mazdaiker in christlichen
 Provinzen des Reiches ihre Tempel haben.
 Nun könnte man die Frage stellen: Erst um
 570 hatten die Perser das Bedürfnis, in
 Armenien einen öffentlichen Feuertempel zu
 haben, nachdem Armenien seit 387 Persien
 einverleibt war? Die persische Minderheit
 hatte schon seit langem ihre Privatfeuer-
 tempel im Lande. Nein. Jetzt galten viel-
 mehr politische Tendenzen, die den König
 und seine Umgebung bewegten, in Armenien
 den Mazdaismus zu propagieren. Der König
 war in Westen und Norden siegreich; der
 Kaiser aber war besiegt und wurde dem
 König steuerpflichtig. Jener durfte die Un-
 zufriedenen in keiner Weise unterstützen,
 mußte sogar die Flüchtlinge an der Grenze
 abweisen. Der König fühlte sich frei, im
 eigenen Lande nach Willkür zu walten. Die
 Armenier aber hatten König Balaš' Edikt
 in der Hand, das, von Kabat und Chosrau I.
 selbst bestätigt, auf Ewigkeitsdauer unter-
 sagte, in Armenien die christliche Religion
 anzutasten und dortselbst Feuertempel zu er-
 richten. So wie ihre Ahnen, sahen auch sie
 in der Errichtung der öffentlichen Feuer-
 tempeln die Brandfackel des Kulturkampfes;
 um dies vorzubeugen, mußten sie sich der
 Errichtung des Tempels widersetzen. Hätte
 der König dem Protest der Armenier Gehör
 geschenkt, so hätten sie sich nicht an den
 Kaiser gewandt, um seine Unterstützung zu
 erbitten.

§ 47. Textkritik zu Elisäus. — Es wurde
 des öfteren betont, daß Elisäus' Originaltext
 in manchen Stellen stark umgeändert ist. In
 den Abschnitten, wo der Armenische Krieg
 behandelt wird, sind die Einschaltungen

meistens Lazar entnommen. Es ist vergebens,
 die eng aneinander gebundene Folge der Er-
 eignisse, wie sie Lazar gibt, bei Elisäus zu
 suchen. Hier ist alles unklar. Die dem Lazar
 entnommenen Stellen sind in das Original
 mit nachlässiger Oberflächlichkeit einge-
 schaltet; es wird daher unmöglich, den in-
 neren Zusammenhang der Ereignisse ohne
 Lazars leitende Führung klarzustellen und
 die Persönlichkeiten der führenden Männer,
 wie die des Wardan und Wassak, hervorzu-
 heben. Entlehnt sind hauptsächlich alle Für-
 stenlisten. In einigen Stellen sind sie sogar
 widersinnig zusammengestellt, ohne die Par-
 teizugehörigkeit der Fürsten richtig vonein-
 ander zu unterscheiden. An den Stellen, wo
 Elisäus von Lazar abweichend neue Namen
 anführt, sind dort Bruchstücke der Original-
 liste zu erkennen. Dies wird damit bestätigt,
 daß Elisäus Adelsgeschlechter erwähnt, die
 bis zur zweiten Hälfte des 6. Jahrhunderts
 nie gehört worden sind und erst nach diesem
 Zeitabschnitt in der Geschichte eine Rolle
 spielen: die Akeer, Silkuni, Trunier und
 K'oleank'. Besondere Aufmerksamkeit ver-
 dient der folgende Fall: Im Kriege vom Jahre
 451 spielte Aršavir aus dem Fürstenhause
 Kamsarakan, Herr der Provinz Aršarunik'
 (und Širak), an der Seite Wardans eine wich-
 tige Rolle. Ihn nennt Elisäus, abweichend von
 Lazar, zweimal „A. A r š a r u n i“, ohne Bei-
 namen „Kamsarakan“. Aršaruni als Stamm-
 name ist den Alten bis zum 9. Jahrhundert
 unbekannt. Das Haus Kamsarakan starb im
 8. Jahrhundert aus; ihre Besitzungen er-
 erbten die Bagratunier. Erst nach diesem
 Zeitabschnitt dürfte man die Kamsarakans,
 Herren von Aršarunik', mit den Aršaruniern
 verwechselt haben. Es ist dabei auffallend,
 daß der Redakteur, als er einmal in An-
 lehnung an Lazar die Fürsten der „Kamsa-
 rakans“ zählt, darunter auch einen A š o t
 erwähnt, der bei den Bagratuniern ein be-
 vorzugter Name ist und zum erstenmal im
 Jahre 554 als „Aršot“ angewendet und nach-
 her öfters gebraucht wurde. Ende des
 8. Jahrhunderts war der Herr von Aršaru-
 nik' Ašot der Bagratunier. Diese Tatsachen
 lassen schließen, daß der Redakteur dem
 9. Jahrhundert angehört haben dürfte.